מנורת המאור — מעלות הענווה ומידות העניו

בענין הענוה

יהירים בחלו גאון וגאוה וצדק בקשו נא וענוה

שמעוני והאזינו דברי והשפילו גאון נפש וגוה

ראו דרך ישרה בה דרוכו ובה אחרית תהי לכם ותקוה

אנוש אל נא יפתוך בתבל סבליה וכל תענוג ותאוה

אל גבהה אל תהי מוסיף ותוסיף לך כבוד במי שקט ושלוה

ראה גאוה במראה טוב אבל דע והענוה שחורה היא ונאוה.

עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים. גרסינן במ' ע"ז בפרקא קמא אמ' ר' פנחס בן יאיר, תורה מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי חסידות, חסידות גדולה מכלן, שנא' (תהלים פט, כ) אז דברת בחזון לחסידיך. ופליגא דר' שמעון בן לוי, דאמ' ענוה גדולה מכלן, שנא' (ישעיהו סא, א) רוח ה' צבאות עלי יען משח ה' אותי לבשר ענוים, ולא אמר לבשר חסידים. אמ' ר' יעקב בן אלעזר, מה שעשתה חכמה עטרה לראשה, עשתה ענוה עקב לסולייסה, פי' מה שנתנה החכמה עטרה לראשה נתנה הענוה מנעל לרגליה, לפי שמעלת הענוה גדולה ממעלה החכמה. בחכמה כתי' (תהלים קיא, י) ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב, ובענוה כתי' (משלי כב, ד) עקב ענוה יראת ה'.

וגרסינן במדרש יהי אור א"ר חייא, ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד. כמה יש לו לאדם להביט ולהבין במעשיו של הב"ה ולירא מפניו תמיד, לפי שכשהיראה באדם כמה שכר הוא מקבל בעולם הזה ולעולם הבא. והב"ה ברא לאדם כמה מסעדים וכמה תקונים ללכת על הדרך הישרה, כדי שיזכה לשני עולמות. והדרך הישרה היא יראה וענוה, וכל מי שיש עמו יראה ענוה עמו. משה רבינו ע"ה, מפני שהיה בו יראת שמים, זכה לענוה, שנאמ' בו והאיש משה עניו מאד וגו'. ומנין שהיתה בו יראה, שנא' (שמות ב, יד) ויירא משה ויאמר אכן נודע הדבר. ולפיכך אמ' שלמה ע"ה עקב ענוה יראת ה'. ומה היא ענוה, א"ת שפל רוח, ודאי הכי הוא, ועוד שיהיה לו בושת מהב"ה, ומי שיש לו בושת מהב"ה נקרא ירא שמים. והיראה והענוה קדמו לכל מעשה בראשית, ועל היראה והענוה העולם קיים. ורמז לדבר בראשית ברא אלהים וגו'. הוציא מאות בראשית ירא, נשאר בושת, שהיא הענוה, ובשתיהן ברא הב"ה שמים וארץ. שמים יראה, כדא' יראת שמים, ארץ בושת, לפי שהחסידים הראשונים לא היו נושאין עיניהם למרום, והיו אומרים, בושת היא לנו לשאת עין כלפי שכינה. והבושה היא עיקר הענוה והצניעות. ר' יצחק פתח, וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו וצדקתו לבני בנים. כמה גדולה היראה לפני המקום, שבכלל היראה ענוה ובכלל הענוה חסידות. נמצא שכל מי שיש בו יראת חטא יש בו כולם, ומי שאין בו יראת חטא אין בו לא ענוה ולא חסידות. הה"ד עקב ענוה יראת ה'. מי שיש בו יראת שמים זוכה לענוה, וכל מי שיש בו ענוה זוכה לחסידות, וכל מי שיש בו יראת שמים זוכה לכולם. לענוה, דכתיב (משלי כב, ד) עקב ענוה יראת ה', לחסידות, דכתי' (תהלים קג, יז) וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו לבני בנים.

ששה דברים אמרו בענוה, בשלשה מהן זוכין לחיי העולם הזה, ובשלשה לחיי העולם הבא. בשלשה מהן זוכין לחיי העולם הזה, ואלו הן.

ראשון. הענו בעולם הזה הוא שמח בחלקו במה שזימן לו הב"ה, ואינו מבקש גדולה לעצמו, ואינו חומד יותר ממה שעלה בגורלו, ואינו מקנא באחרים. כי המבקש גדולות לא יספיק לו כל העולם כולו, כי כשיחמוד גדולה או ממון, אם יהיה לו מה שחמד יבקש יותר, ואם יהיה לו היותר יבקש היותר, נמצא כל ימיו יגע להעשיר ואין לו נחת רוח בעולם הזה, מפני שאינו שמח בחלקו. אבל הענו, הואיל ומדרכי הענוה היא שיהא שמח בחלקו, אין לו חסרון כל דבר, מפני שהוא שבע בלחמו, אם מעט ואם הרבה יאכל, יותר מהחומד כשהוא אוכל חלב פרים ואילים וכל מעדנים. והענו ידור בבית שיזדמן לו, כי מפני ענותנותו יחשוב עצמו בעולם הזה כאורח נטה ללון, ואינו חומד בתים גדולים ועליות מרווחים, וילבש בגדים כפי אשר תשיגנו ידו, ואינו חומד ללבוש בגדי ארגמן שש ומשי ורקמה, ולא רודף אחריהן. לפיכך הם חייו בעולם הזה בנחת, מפני שאינו מצטער על מה שאינו משיג. ועוד כי הענו יכלכל דבריו במשפט, ויאכל מעט, כדי שיתקיים נפשו, ואינו מתכוין להנאת גופו, ונקרא צדיק, ויתקיימו שני מדות טובות, ענו וצדיק, שנא' (משלי יג, כה) צדיק אוכל לשובע נפשו. והפך מזה המבקש גדולות, ורודף אחר המאכלים הגסים, לעולם יהיו חייו בצער, ואע"פ שהוא עשיר, הואיל ואינו שמח בחלקו, וכוונתו להנאת גופו, לעולם יחסר כל טוב, ולא עוד אלא שנקרא רשע, שנא' (משלי יג, כה) ובטן רשעים תחסר.

שני. הענו לעולם סובל התלאות וקורות הזמן, ולא יקוץ בתוכחת הב"ה ולא במוסרו, ויצדיק עליו את הדין, ומפני כן נמצאו חייו בהשקט בעולם הזה. ואם יבואו עליו ייסורין, בין בגופו בין בממונו, או אם ימותו בניו או קרוביו, יקבל משפטי הב"ה מאהבה. שכן מצינו באהרן ע"ה, כשמתו נדב ואביהוא הצדיק עליו את הדין מפני ענותנותו ולא קצב צרתו, דכתי' (ויקרא י, ג) הוא אשר דבר ה' אלי לאמר בקרובי אקדש ועל פני כל העם אכבד וידום אהרן, וכתי' (תהלים לז, ז) דום לה' והתחולל לו. כי המשכילים יקבלו הייסורין מאהבה ובעת הצרות ידומו, שנא' (עמוס ה, יג) והיה המשכיל בעת ההיא ידום, וכתי' (איכה ג, כח) ישב בדד וידום כי נטל עליו. אבל מי שהוא מתגאה אינו מקבל ייסורין, מפני גאותו, ואם תבא עליו הצרה נראה לו שהוא דבר גדול ושהיה ראוי למאורות לאסוף נגהם, שנא' (ישעיהו יד, יב) איך נפלת משמים הילל בן שחר, ואינו חושב שהוא כשאר בני אדם, שנא' (תהלים פב, ז) אכן כאדם תמותון.

שלישי. הענו הוא אהוב בעיני הבריות ומכבדין אותו, מפני שהוא קרוב מהן ואינו מתגאה עליהן, והוא מעורב עמהם ושמח עמם ביום שמחתם ומצטער עמהם בעת צרתם. שאלו לענו אחד ואמרו לו, מפני מה אתה אהוב בעיני הבריות. אמ' להם, מעולם לא ראיתי אדם אלא שכבדתיו ושחשבתיו שהוא יותר צדיק ממני. כיצד, אם הוא חכם יותר ממני, אמרתי חלק טוב יש לו לעולם הבא יותר ממני, ואם אני חכם יותר ממנו, אמרתי גדולים הם עונותי מעונותיו, לפי שעונותי הם במזיד והוא אם חטא חטא בשוגג. ואם הוא גדול יותר ממני בשנים, אמרתי יותר זכיות יש לו ממני, ואם אני גדול ממנו בשנים, אמרתי יותר עונותי יש לי ממנו. ואם חכמתו ושניו כנגד חכמתי ושני, אמרתי יותר חסיד הוא ממני, מפני שאני יודע עונותי ואיני יודע עונותיו, ואני דן את כל האדם לכף זכות. נמצא שהענו אהוב בעיני הבריות, ולפיכך חייו בעולם בשלוה ובבטחה, מפני שבני אדם אוהבין אותו ואין לו אויבים וצרים.

שלשה מהן לעולם הבא, ואלו הן.

ראשון. הענו הוא קרוב מהב"ה ועושה רצונו, מפני שהוא יושב תמיד עם החכמים, ומשמשן, והולך ובא עמהן, ועושה כמעשיהן, שנא' (משלי יג, כ) הולך את חכמים יחכם, וכתי' (תהלים כה, ט) ידרך ענוים במשפט וילמד ענוים דרכו. ושנינו במסכת אבות יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם.

ותניא שמושה יותר מלימודה. הא למדנו שהענו ילמד עשיית המצות מן החכמים וזוכה בהן לחיי העולם הבא. אבל מי שהוא גס רוח, לעולם לא ילמד דרכי הב"ה ומצותיו שצוה, כי מפני גאותו אינו יושב עם החכמים ולא ישמשם, כי נראה לו שהוא גנאי. ואם לא יעשה המצות, במה יזכה לחיי העולם הבא. ולא עוד אלא שנקרא רשע, שנא' (תהלים י, ד) רשע כגובה אפו בל ידרוש, ר"ל לא ידרוש עשיית המצות מפני גובה אפו.

שני. הענו ישתדל לעשות המצות בעצמו, כגון שיקבור מת מצוה וישאנו על כתפו, ואינו חושש לכבודו, מפני ענותנותו, ולפיכך זוכה לחיי העולם הבא. אבל מי שהוא גס רוח, יתבייש לעשות מקצת מצות בעצמו, לפי שיראה לו שהוא גנאי לעשותן, כגון מת מצוה, וכיוצא בו.

שלישי. הב"ה אוהב לענו ובוחר בתפלתו וענוהו, שנא' (תהלים קב, א) תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו ה' שמעה תפלתי וגו', וכתי' (תהלים כב, כה) כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשועו אליו שמע, וכתי' (תהלים לד, יט) קרוב ה' לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע. ומנחילו העולם הבא, שנא' (תהלים לז, יא) וענוים יירשו ארץ, הרי חיי העולם הזה, והתענגו על רוב שלום, העולם הבא. ועוד ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים, בעולם הזה, ולהחיות לב נדכאים, בעולם הבא. ויש אומרים להחיות רוח שפלים, בעולם הבא, שהוא עולם הנשמות, ולהחיות לב נדכאים, העולם הזה, שנהוא עולם הגויות. פי' רוח שפלים היא הנשמה, דכתי' (בראשית ז, כב) כל אשר נשמת רוח חיים באפיו, לב נדכאים זו הגויה, לפי שהלב בשר והגויה בשר. אבל מי שהוא גס רוח הב"ה שונאו, שנא' (משלי ו, טז) שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו עינים רמות לשון שקר וכו'. וגרסינן במ' סנהדרין בפ' אלו הן הנחנקין שלחו ואמרו לנו, אי זה הוא בן העולם הבא, שלחו להם, מי שהוא ענותן, ושפל רוח ושפל ברך, שייף עייל שייף נפיק, וגריס באוריתא תדירא, ולא מחזיק טיבותא לנפשיה. יהבו רבנן עיניהו ברב עולא בר אבא.

בארבע מדות הענו נכר, ואלו הן.

ראשונה. שימחול עלבונו, ואינו מקפיד על מי שהרע לו, מפני שאין חושב את עצמו למאומה.

שנית. אם יכבדוהו בני אדם, אל יתגאה, אלא ידריך את עצמו בדרכי הענוה, ולא יגבה לבו. למדנו מאברהם אבינו ע"ה, שכבדו עפרון וקראו אדוני נשיא אלהים, והוא השפיל את עצמו אפי' לפני הפחותים, שנא' (בראשית כג, יב) וישתחו אברהם לפני עם הארץ.

שלישית. אם המציאו הב"ה חכמה ובינה או עושר גדול או גדולה או שררה, או אם מצא חן בעיני המלך והוא קרוב ממנו, או אחד משאר דברים שרגילין בני אדם להתגדל בהם, לא יגבה לבו על חביריו, אלא יהיה ענו וצנוע ויתנהג עם הבריות כמו שהיה רגיל להתנהג קודם, שנא' (קהלת י, ד) אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח, ר"ל מקומך הראשון.

מעשה בר' עקיבא שיצא יום אחד לשוק למכור מרגלית אחת שהיתה לו. ראה יהודי אחד עשיר גדול והיה מתרושש בעיני אדם והיה לובש בגדים בזויים, והיה שפל רוח ביותר, ולא היה חושב את עצמו כלום, והיה מקומו בבית הכנסת עם העניים. וכשראה המרגלית ביד ר' עקיבא רצה לקנותה ממנו, ופייס מר' עקיבא שילך עמו לביתו ויתן לו דמיה. וילך עמו ר' עקיבא, והיה חושב שהיה מתלוצץ בו. כשהגיע לביתו, יצאו עבדיו לקראתו, ויושיבוהו על כסא זהב, ויתנו מים וירחצו רגליו. ויצו לאשר על ביתו לתת לר' עקיבא דמי המרגלית. ויצו וישחקו אותה עם שש אחרות וישימו ברפואות. וכשראה ר' עקיבא כך, תמה מאד. ויצו האיש וישימו השולחן לפניהם, ויאכל ר' עקיבא, ותלמידיו עמו. וכאשר כלו לאכול, אמ' לו ר' עקיבא, הואיל וחננך הב"ה כל העושר הגדול הזה, למה תשפיל כל כך עצמך ותכין מקומך עם העניים. אמ' לו בעל הבית, ר', אמ' הכתו' אדם להבל דמה ימיו כצל עובר, והממון כלה ואבד ואינו עומד, לפי' אני רואה שהישיבה עם העניים שהיא טובה לי עד מאד, כדי שלא תגבה נפשי וכדי שלא אתגאה בעושר שחנן אותי הב"ה. ועוד שמתחלה קודם שכנסתי אלו הנכסים היה מקומי עם העניים, ועתה אשמרנו, שאם אתדלדל וארד מנכסי, לא ישתנה מקומי בשביל עניותי, ואני מקיים מצות שלמה ע"ה שאמר, אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח. ועוד שאני חושב שכל היהודים הם שוים ביצירה, והב"ה מואס בגסי הרוח, שנא' (משלי ו, טז) שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו עינים רמות לשון שקר וגו'. כשמוע ר' עקיבא את דבריו ומענה פיו, שבחו וברכו על ענותנותו, וייטב בעיניו עד מאד.

לפיכך יכיר אדם את מקומו ולא ישב במקום שהוא גדול ממנו, שנא' (משלי כה, ו) אל תתהדר לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמד, וכתי' (משלי כה, ז) כי טוב אמר לך עלה הנה מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך. ואם ישב במקום נמוך שאינו ראוי לכבודו, בני אדם מעלין ומושיבין אותו במקום הראוי לו. ולא ישב במקום נמוך יותר מדאי, שלא יראה כגסי הרוח שמכוונין לישב במקום נמוך, כלומר אני הוא שמכבד את מקומי ואין מקומי מכבד אותי.

מעשה בג' בני אדם שנכנסו וישבו לפני המלך, והיה האחד מהם נשיא והשני חכם והשלישי ענו. קדם הנשיא וישב בראש, והחכם ישב סמוך לנשיא, והענו ישב בשפל למטה מכולן. והיה המלך מסתכל בהן. אמ' לנשיא, למה ישבת בראש. אמ' לו, מפני שאני נשיא. אמ' לחכם, ואתה למה ישבת באמצע. [אמר לו], מפני שאני חכם. אמ' לענו, למה ישבת בשפל מכולן. אמ' לו, מפני שאני עפר ואפר רמה ותולעה. מה עשה המלך, הושיב לענו בראש, והחכם הניחו במקומו באמצע, והנשיא הושיבו למטה מכולן במקום שהיה הענו, לקיים מה שנא' (שמואל א ב, ח) מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון להושיב עם נדיבים וכסא כבוד ינחילם וגו'. למדת, שענוה מעולה ממעלת החכמה, ומעלת החכמה גדולה ממעלת היחס.

וגרסינן במדרש יהי אור אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו וגו'. תני ר' יצחק מאי שנא, בכל מקום כתי' אם, כד"א אם הכהן המשיח יחטא וגו', ואם כל עדת ישראל ישגו, והכא אשר נשיא יחטא, ולא כתי' אם נשיא יחטא. אלא לפי שאין כהן גדול מצוי לחטוא, לפי שהוא משמר את נפשו תמיד מן החטא, כי נזר אלהיו על ראשו, ועבודת הב"ה מוטלת עליו, ומשאן של ישראל מוטל עליו בכל יום ויום. ולפיכך אמר הכתו' אם הכהן המשיח יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו וגו', אם יארע במקרה בדבר שאינו מצוי. וכן ואם כל עדת ישראל ישגו, תמה הוא שימצאו הקהל כולם בעון אחד, שאפי' יחטאו מקצתן אין מקצתן חוטאין, ולפיכך כתיב (ויקרא ד, יג) ואם כל עדת ישראל ישגו בדבר שאינו מצוי. אבל הנשיא בודאי יחטא, הואיל ולבו גס עליו, לפי שהעם הולכין אחריו ועושים מאמרו, ודאי יחטא, לפי שכל העונות הוא סבתן גסות הרוח. ולפי' כתי' (ויקרא ד, כב) אשר נשיא יחטא, בודאי, בלי ספק. ר' יהודה פתח, והנשיאים הביאו את אבני השוהם ואת אבני המלואים לאפוד ולחושן. מאי שנא, דברים אלו הקריבו הנשיאים ולא שאר בני אדם. א"ת לפי שהם הנשיאים עשירים, אין היחס תלוי בעושר, ויש נשיאים שהם עניים ויש עשירים אע"פ שאינן נשיאים. אלא אמ' הב"ה, אע"פ שהנדבה תלויה בכל, כדא' כל איש אשר ידבנו לבו, אפי' הכי הניחו דברים אלו לנשיאים להביא אותן. מאי טעמא, לפי שאבנים אלו יהיו על החושן ויהיו תמיד על לב אהרן, יביאו אותם הנשיאים שלבם גס עליהם ויתכפר עליהם גסות לבם. הה"ד והיו על לב אהרן, יבא דבר שהוא על הלב ויכפר על גובה הלב.

רביעית. הענו כשיראה ייסורין באין עליו יעשה מיד תשובה, ולא יניח לעשותה מפני הענוה. כמו שמצינו אנשי הגולה, כשהוכיחם עזרא ע"ה, הודו מיד ועשו תשובה, שנא' (עזרא י, ב) אנחנו מעלנו באלהינו ונושב נשים נכריות וגו', ועשו תשובה מיד, שנא' (עזרא י, יט) ויתנו ידם להוציא נשיהם וגו', ואע"פ שהיו בהם שרים ונכבדים, השפילו את עצמן ועשו תשובה.